

Cavidə MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
cavi_e@yahoo.com

UİLYAM BATLER YEYTSİN VƏ HÜSEYN CAVIDİN POEZİYASINDA BƏDİİ-FƏLSƏFİ İDEYALAR

Açar sözlər: Yeyts, Cavid, problem, dram, simvol, şair

Key words: Yeats, Javid, issue, play, symbol, poet

Ключевые слова: Йейтс, Джавид, проблема, драма, символ, поэт

XX əsrin əvvəlləri mürəkkəb ictimai-siyasi bir dövr olaraq həyatın bütün sahələrində, o cümlədən, bədii ədəbiyyat aləmində də yeni, tarixi bir səhifə açdı. Bəlkə də heç bir dövrdə müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarında bu qədər mövzu, məzmun, ideya yaxınlığı müşahidə etmək mümkün deyil. Belə ki, dövrün ədəbiyyatı XX əsr insanının iç dünyasını əks etdirməklə, həyata bu əsrin problemləri istiqamətindən nəzər salmaqla varlığın mahiyyətini öyrənməyə cəhd etdi. Bu məsələnin dünya ədəbiyyatında aktualıq qazanması müxtəlif ədəbiyyatların ortaq mövzu, məzmun və ideya sərgiləməsinə zəmin olmuşdur. Bu baxımdan, Azərbaycan və Böyük Britaniya ədəbiyyatında təzahür edən bədii-fəlsəfi yaxınlıq, bir sıra yaradıcılıq prinsipləri maraq doğurur. Bunu ayrı-ayrı müəlliflərin yaradıcılıqlarının müqayisəli təhlili zamanı da aydın müşahidə etmək mümkündür. Sözügedən mövzu ilə bağlı olaraq U.B.Yeytsin və H.Cavidin yaradıcılıqları xüsusilə maraq doğurur.

Görkəmli irland yazarı, şair, ictimai xadim U.B.Yeytsin yaradıcılığı bir sıra poetik keyfiyyətləri, dərin fəlsəfi mahiyyəti, üslub və forma xüsusiyyətləri, ezoterik məzmunu baxımından böyük Azərbaycan romantiki Hüseyn Cavidin yaradıcılığı ilə ortaq keyfiyyətlərə malikdir. Xüsusən, hər iki mütəfəkkirin insan konsepsiyasını təşkil edən ideyaların eyniliyi olduqca maraqlıdır.

H.Cavidin yaradıcılığında olduğu kimi, U.B.Yeytsin də bədii irsində insan haqqında düşüncələr mürəkkəb məzmunla malikdir. Belə ki,

U.B.Yeyts insanın daxilində ikinci bir simanın da olduğunu, bəzən insanların bunu sona qədər nəinki anlamadıklarını, sona qədər bu gerçəklərdən xəbərsiz qaldıklarını vurğulayır. U.B.Yeytsin görüşlərindəki bu məqam XX yüzilin əvvəllərində Böyük Britaniya və Azərbaycan ədəbiyyatı üçün aktual olan bir problemə, yəni insanın daxilində ikili təbiətin – xeyir və şərin mövcudluğu haqqında bədii-fəlsəfi fikirlərə başqa istiqamətdən aydınlıq gətirir. Belə ki, insanın etibarsızlığından doğan kədər hissini nəzmə çəkərək, bu mənfi cəhətlərin haradan və nədən qaynaqlandığına cavab arayan bəzi şairlərə U.B.Yeyts özünün “zahir və daxil konsepsiyası” ilə konkret cavab verir. U.B.Yeytsin görüşlərindəki bu ideya xətti alman ekzistensialisti Karl Yaspersin (1883-1969) fəlsəfi ideyalarını yada salır.

Xatırlamaq maraqlı olar ki, K.Yaspersə görə, dünyanın anlaşılın mənzərəsi, əslində, sona qədər dərk edilə bilməyən “ruhi səylərin” “rasiyallaşdırılması” kimi tədqiq oluna bilər. K.Yaspers izah edir ki, bu mənzərə yalnız və yalnız “varlığın şifri” kimi bizə təqdim olunub. Buna görə də fəlsəfənin əsas vəzifəsi məhz həmin “şifrin” məzmununu açmaqdan və insanlara anlatmaqdan ibarət olmalıdır. K.Yaspers iddia edir ki, dünyada bütün şüurlu təzahürlərin əsasında məhz ekzistensiyanın dərk edilməyən, anlaşılmayan fəaliyyəti dayanmaqdadır [1]. K.Yaspers belə düşünür ki, insan öz mövcudluğunu, varlığın mahiyyətini müəyyən bir şəraitdə, xüsusi bir məqamda anlaya bilir və həmin şəraiti filosof, “sərhəd situasiyaları” təlimində şərh edir. Bu təlimində o, ölüm, xəstəlik, ağır və bağışlanmaz günah, eləcə də digər bu kimi mənəvi sarsıntılar doğuran halları varlığın mənasının açılışı kimi izah edir. XX yüzilin əvvəllərində Avropa ədəbiyyatında insan konsepsiyası üçün xarakterik olan bu baxış, yəni, insanın daxili aləminin “sərhədlər situasiyasında” təsviri və təqdim ekzistensializmdən bədii ədəbiyyata gələn düşüncələrin məhsuludur. Lakin, məlumdur ki, U.B.Yeyts görüşləri etibarilə ekzistensialist deyildi. O, həyat hadisələrinə və varlığa dini ezoterizm istiqamətindən baxdığı üçün görüşlərinin bəzi məqamları ekzistensializmin dini qanadının nümayəndəsi olan K.Yaspersin düşüncələrinə müəyyən qədər yaxınlaşır.

İnsanla təbiət, kainat, keçmiş və s. arasında bir enerjinin olduğuna inanan şair bu düşüncələrini bütün yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə tərənnüm edir. Çox zaman şair xəyal, yuxu (dream) kəlməsindən məhz bu fikirlərini ifadə etmək üçün istifadə edir. Məsələn, şairin “Göyün örtüləri” (“Cloths of Heaven”) şeiri buna misal ola bilər:

*Had I the heavens' embroidered cloths,
Enwrought with golden and silver light,
The blue and the dim and the dark cloths
Of night and light and the half-light,*

*I would spread the cloths under your feet:
But I, being poor, have only my dreams;
I have spread my dreams under your feet;
Tread softly because you tread on my dreams [2].*

*Mənim olsaydı qızıl və gümüşü işıqla işlənmiş
Naxışlı göy örtüləri
Gecənin, gündüzün, alaqaranlığın
Mavi, tutqun, tünd örtüləri,
Ayaqların altına sərərdim.
Yoxsul olsam da amma, yalnız malikəm yuxularıma
Yuxularımı ayaqların altına sərdim
Ehmalca yeri deyərdim,
Çünki yuxularımdı üzərində gəzdiyin.*

Burada “yuxu” kəlməsi də real mənasında deyil, simvolik məzmununda işlədilmişdir, ona görə də bu məqamda həmin sözü “xəyal” kimi tərcümə etmək doğru deyil.

Çox maraqlıdır ki, U.B.Yeytsin zahirdə təzahür edən müxtəlif görüntülərə verdiyi mənə Azərbaycan ədəbiyyatında H.Cavidin yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Şairin

*... Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir.
Hər səadət ruhu oxşar çox sönük bir şölədir [3, s.89],*

yaxud,

*Hər gülən üzdə ölüm, qan görürəm,
Pək yaxın dostları düşman görürəm [3, s.151],*

misraları da bir sıra mürəkkəb, həm də ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı ideyaları ehtiva etməklə yanaşı, həm də zahiri görüntünün, yəni, Yeytsin təbircə desək, “maska”nın altında gizlənmiş gizli bir simanın olduğuna işarədir.

1892-ci ildə dostu Con Oleariyə ünvanladığı məktubunda U.B.Yeyts yazır: “Etdiyim, düşündüyüm və yazdığım hər şeyin mərkəzində təsəvvüfi həyat dayanır... Bu (yəni təsəvvüf – C.Məmmədova), mənim əsərlərimdə eynilə Qodvin fəlsəfəsi ilə Şelli yaradıcılığında olduğu kimi bir əlaqə daşıyır... Mən hər zaman özümü inandığım daha böyük bir renessansın – ruhun intellektə qarşı üsyanının – dünyada yeni başlangıcının səsi hesab etmişəm” [4, s.14]. Aydın olduğu kimi, U.B.Yeyts ruhun mövcudluğunu inkar edərək şəxsiyyəti yalnız bioloji amillərlə izah etməyə ça-

lısan bəzi yazıçı, şair və filosoflardan, bu düşüncələri qəbul edən bir sıra müasirlərindən fərqli olaraq insanın varlığında ruhun və intellektin bərabər mövcudluğu ideyasına tərəfdar çıxaraq, bu fikirlərini bədii yaradıcılığında da obrazlı şəkildə ifadə etmişdir.

U.B.Yeyts təkcə poeziyasında və fəlsəfi məqalələrində deyil, dram yaradıcılığında da insan haqqında bu kimi mürəkkəb düşüncələrini bədii şəkildə ifadə etmişdir.

Böyük Britaniya dramaturgiyasının mühüm səhifələrindən birini yaradan, öz dram yaradıcılığından bəhs edərkən – “Mənim teatra ehtiyacım var. Mən bir dramaturq kimi özümə inanıram” [2], – deyən yazan U.B.Yeyts müxtəlif mövzu və zəngin ideyaları ilə Böyük Britaniya ədəbiyyatında dramatik növün inkişafına təkan vermiş oldu. U.B.Yeyts dramaturgiyaya xalq yaradıcılığına xas motivləri, əfsanəvi, mistik mövzuları, milli azadlıq hərəkatı ilə bağlı düşüncələri gətirən nadir yazarlardandır. U.B.Yeyts farslar, xalq dramları, irland mifləri əsasında mənzum pyeslər daxil olan iyirmi altı dram əsəri yazmışdır. Yeytsin dramlarının əsas mövzusu da digər janrda yazdığı əsərlərində olduğu kimi, insan, həyat, tarix, xeyir və şər, varlığın vəhdəti haqqında görüşlərini ifadə edən problemlər təşkil edir. Dramaturq həmin mürəkkəb ideyalarını ifadə etmək üçün, təbii ki, yaradıcılığına xas simvollar sistemindən istifadə edir və bütün bu simvolların ifadəsində, ümumilikdə onun bütün dramlarında yer alan mövzu və ideyaların hər birində əsas zəmin “Yeytsin faciəvi dünyasıdır” [5, s.10]. Başqa sözlə, U.B.Yeytsin dram yaradıcılığı simvolizmi, milli düşüncəyə, dini dəyərlərə, tarixə bağlılığı baxımından da H.Cavidin yaradıcılığını xatırlatmaqdadır. O da H.Cavid kimi, özünə xas mövzuları, ideyalar sistemi, milli azadlıq eşqi ilə, eləcə də bəşəri sevgiyə dolu, orijinal fəlsəfi düşüncələrlə zəngin, simvolik dilə malik bir dramaturgiya, teatr məktəbi yaratmışdır.

Görkəmli alim Yaşar Qarayev H.Cavidin dramaturgiyasının simvollar sistemindən danışarkən yazır: “Simvolik obrazlara və vasitələrə olan meyli biz hələ ilk realist faciə əsərlərində görmüşdük (“sədayi-qayıbanə”lər, teyflər, kölgələr və s.)... Cavidin faciələrində isə bu poetik vasitələr artıq səciyyəvi və üzvi bədii tərkib üsürlərinə çevrilirlər. Odur ki, H.Cavid faciələrindən danışarkən bu rəmz və romantik üsürlərdən ayrıca danışmaq zəruridir” [6, s.135] və “H.Cavidin simasında ədəbiyyat tariximizdə ilk mənzum faciə də öz yaradıcısını və klassikini tapmış olur” [6, s.133]. Bu sözləri eyni mənada U.B.Yeytsə də aid etmək olar.

U.B.Yeyts özünün “Əraf” (“Purgatory”) adlı dram əsərində yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan simvolları istifadə edərək oxucuları insanın yaranışı, onun dünyadakı həyatı, varlıq, ölüm və digər bu kimi məsələlər haqqında bir daha düşünməyə sövq edir. Belə ki, burada digər dram əsər-

lərində olduğu kimi konkret bir hadisə, mükəmməl şəkildə qurulmuş süjet xətti təzahür etmir. Buradakı obrazlar da, təsvir olunan səhnələr və əşyalar da sırf rəmzi xarakter daşıyır, yazarın dini-fəlsəfi görüşləri əsasında insan və həyat haqqında təsəvvürlər yaradır. Oxucularına sanki yer üzündə bir Əraf təqdim edən dramaturq səhnədə “xaraba bir ev və çıpaq ağac təsvir edir” [7, s.29]. Ağac nə tamamilə qurumuş, nə də yaşıl vəziyyətdə deyil, müəllif onu sadəcə yarpaqsız, həm də bahar və payız arasında təsvir edir; onun həm məhv olma, həm də yenidən canlanma ehtimalı var. Bununla da müəllif Ərafın bizə tanış olan dini məzmun və mənasına uyğun bir səhne qurur və onu rəmzi formada oxucularına sanki göstərir.

Əsərin iki qəhrəmanı qoca ilə gənc oğlan isə insan həyatının əvvəli və axırını, demək ki, həyatın özünü rəmzləndirirlər. “O evi öyrən” [7, s.29], – deyən qoca gəncə keçmişdə baş verənləri danışır və onun bu məlumatları çox narahat dinlədiyini görəncə, gəncin sarsılaraq yanlış hərəkət edəcəyindən qorxur və onu öldürür, müəllif bunu səhvlərin ölümü, “şərin sonu kimi rəmzləndirir” [8, s.5]. Bu əsər U.B.Yeytsin mürəkkəb bədii-fəlsəfi görüşlərini, insan, dünya, ruh, varlıq barədə orijinal düşüncələrini ifadə edən mükəmməl əsərlərindən biridir.

“Əraf” əsəri də, qeyd etdiyimiz kimi, simvollar əsasında yaradılmış bədii nümunədir. Dramaturq burada öz fəlsəfi görüşlərinə xas bir tərzdə dünyanın, insan həyatının təhlükə qarşısında olduğunu, bu təhlükənin isə mənəvi tənəzzüldən irəli gəldiyini vurğulayır. “Düşüncələr üzərində nəzarətin itirilməsi sonu yaxınlaşdırır: birinci mənəvi varlıq yavaş-yavaş qeyb olur, sonra sonuncu təslim baş verir” [9, s.268], – deyən yazan U.B.Yeytsin bu dramında “təbiət bir bəhərsiz torpaqdır, Eliota doğru geriyyə, Bekkete doğru irəliyə baxışdır. “Əraf”da itən hər şey ölü torpağın, yaxud mənən ölmüş cəmiyyətin mümkün olan dirçəlişinin izidir. Qoca geriyyə, əvvəlki münbitliyə, inkişafa doğru baxır və xaraba ev mövcud cəmiyyəti simvolizə edir” [10, s.261].

Qeyd olunduğu kimi, U.B.Yeytsin yaradıcılığı insan konsepsiyasının irəli sürülməsi üçün seçilmiş ezoterik məzmunu, simvolizmi, ideya ifadəsi baxımından ikili istiqaməti, yəni real səhnələrdə batini mənanın yerləşməsi baxımından, H.Cavidin dramaturgiyası ilə yaxınlıq nümayiş etdirməkdədir. Düzdür, H.Cavidin yaradıcılığının əsasında daha çox irfan fəlsəfəsi və onun rəmzləri dayanmaqdadır. Lakin U.B.Yeytsin də irfana olan marağını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, hər iki yazarın yaradıcılığında orta q prinsiplərin mövcudluğunun əsas səbəblərindən biri də onların ideyalarının bu fəlsəfi görüşdən qaynaqlanmasıdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, U.B.Yeyts təsəvvüfə ciddi maraq göstərmişdir. O, həyat yoldaşı ilə bərabər “avtomatik yazı” (automatic writing) adlandırılan vəziyyəti tədqiq etməyə çalışmışdı. Belə ki, onlar insan əlinə və əldəki qə-

ləmə ruhi aləmin məlumat ötürmək üçün şüurla dərk olunmayan vasitə və alətləri kimi nəzər salır [11].

Bu baxımdan, həm H.Cavidi, həm də U.B.Yeytsi insanın daxili aləmi, ruhi dünyası düşündürür, onlar mənəvi olanla, cismani olanı ayrıca nəzərdən keçirir, real həyatı səhnələrin təqdimatında ruhani həyatı, metafizik olanları sənətkarçasına yaratmağa nail olurlar. Hər iki yazarın dramaturgiyasının əsasında insanın özünüdərk məsələsi ciddi şəkildə qoyulur, metafizik dünyanın sirləri real olanların təsvirində rəmzləndirilir. Bununla da hər iki yazar insan varlığında daha üstün keyfiyyətləri üzə çıxarmaqla, onun ali təbiətini, humanist mahiyyətini sübut etməyə çalışır, həmin dövrdə bu uca varlığa qarşı yaranmış şübhələri, inamsızlığı dağıtmağa cəhd edirlər.

Qeyd olunduğu kimi, H.Cavidin, eləcə də U.B.Yeytsin sənətkarlığının üstün cəhətlərindən biri də onların əsərlərinin həm zahiri, həm də batini mənaya malik olmasıdır. Bunu artıq U.B.Yeytsin "Əraf" əsərinin təhlili bir daha sübut etdi.

H.Cavidin əsərlərində zahiri və batini mənənin sintezi daha mükəmməl şəkildə təzahür etməkdədir. Belə ki, H.Cavid Şeyx Sənanın – "xüsusi insan qabiliyyətinə" malik obrazının mənəvi təkamülünü əks etdirməklə, insanın daxilində ikinci bir aləmin mövcudluğu, insanın göylərlə görünməz ruhi əlaqələri barədə təsəvvür yaradır. İnsanın "zəkanın hüdudlarını" aşmasını və bunun "insani, dünyəvi bilgi" olmadığını şair Xumarın xəyalının Şeyx Sənanı çağırışı ilə ifadə edir. Eləcə də "Peyğəmbər" əsərində Mələk və İskeletin Peyğəmbərə müraciəti də bu prosesin bədii üslubda təsviridir.

Təhlilini apardığımız bu məsələ Azərbaycan və Böyük Britaniya ədəbiyyatında insan probleminin tamamilə fərqli aspektdən bədii şərhini, eyni zamanda, ən mühüm uyğunluğunu sübut edən mühüm amillərdən biridir. Bu oxşarlıq, yəni yazarların insan probleminə məhz bu istiqamətdən yanaşması, qoyulan problemi metafizika ilə bağlı düşüncələr istiqamətindən həll etmək niyyətləri, təbii ki, təsadüfi deyildi. H.Cavid də, U.B.Yeyts də həmin dövrdə milli azadlıq mücadiləsinə qalxan, imperiya əsarətindən xilas olmağa can atan millətlərin nümayəndələri idi. Onların hər ikisinin yaradıcılığı bu imperiyaya qarşı bir ideoloji savaşı idi. Belə ki, hər iki mütəfəkkir oxucularına insanın daxilindəki gücə inam oyadır, onlara qəlblərindəki azadlıq hissini boğmamağa, özünü dərk və təsdiq etməyə çağırırlar.

1. http://www.olimon.org/uan/jaspers_reason_and_existenz.pdf
2. http://www.poemhunter.com/i/ebooks/pdf/william_butler_yeats_2012_6
3. Cavid H. Əsərləri. 4 cildə, I c. Bakı, "Yazıçı", 1982.
4. Yeats W.B. The Letters of W.B.Yeats. London: Rupert Hart Davis, 1954.
5. Meihuizen N. Yeats and the Drama of Sacred Space. Amsterdam-Atlanta, GA., 1998.
6. Qarayev Y.V. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı, "Elm", 2015.
7. Modern and Contemporary Irish Drama. New York: W.W. Norton & Company, 2009.
8. Yeats W.B., Sandra F. Siegel. Purgatory: manuscript materials including the author's final text. NY: Cornell University Press, 1986.
9. Yeats W.B. A Vision. New York, 1996.
10. Vanderwerken D.L. Purgatory: Yeats's Modern Tragedy // Colby Library Quarterly, 1974.
11. Heaney S. Preoccupations: Selected Prose, 1968-1978. New York: Farrar, Straus and Giroux.
12. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı, "Elm və təhsil", 2017.

Javida Mammadova

LITERARY-PHILOSOPHICAL IDEAS IN WILLIAM BUTLER YEATS'S AN HUSEYN JAVID'S POETRY

Summary

Most poets of Azerbaijan and Great Britain put forward the same conceptions about human in their creative activity at the beginning of the XX century. This article is devoted to elucidate Azerbaijani and British poets' creative works and their original literary-philosophical ideas. This article interprets comparative analyses between the Yeats's works and the Javid's poetry. One can also find comparative analysis of human issue, form and content of the both literatures in this article.

Джавида Мамедова

ХУДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ В ПОЭЗИИ УИЛЬЯМА БАТЛЕРА ЙЕЙТСА И ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Резюме

В начале XX века большинство азербайджанских и британских поэтов выдвигали одинаковые суждения о человечестве. Статья посвящена интерпретациям оригинальных художественно-философских мыслей азербайджанских и британских поэтов. В статье проведён сравнительный анализ произведений Уильяма Батлера Йейтса и Гусейна Джавида. Интерпретируются общечеловеческие проблемы, форма и особенности содержания в обоих произведениях.